

Muslim R. ATAEV,
Doctoral Student of ICESCO Department
of Islamic Studies and Civilization
of the International Islamic academy of Uzbekistan.
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: sulaymon200774@yandex.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022-2/5

ЎЗМА МАНБАЛАРДА УСТРУШАНА ТАРИХИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

СВЕДЕНИЯ ОБ УСТРУШАНЕ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

COVERAGE OF THE HISTORY OF USTRUSHANA IN THE WRITTEN SOURCES

КИРИШ

Ўзбекистон энг қадимги даврлардан бошлаб юқсак цивилизация марказларидан бири бўлган. Бу ўлкада ҳар бир тарихий даврда ўзига хос бетакрор маданият бешиклари, тамаддун сарчашмалари вужудга келган. Бироқ тамаддун ўчоқлари ўз-ўзидан вужудга келмайди. Ватанимиз осори атиқалар, бебаҳо ёдгорликлар, ўлмас обидалар, тарихни олға силжитган ўчмас кашфиётлар ва ихтиролар юртидир.

Юртимизнинг бир бўлаги бўлмиш қадимий Уструшана мамлакати ҳам ўрта асрларда тараққий этган ҳудудлардан бўлгани боис, унинг географик жойлашуви, аҳолиси, турмуш тарзи, шаҳар қишлоқлари ва ундаги моддий ва маданий ҳаёт, у ерда кечган муайян тарихий жараёнларни англаш учун қадимий манбаларга бевосита мурожаат қилиш даркор. Уструшанада яшаб ўтган аждодлар бундан қарийб уч минг йил аввалдаёқ тарих китобларида эътироф этилган. Хусусан, ушбу маълумотларни антик давр муаллифлари, илк ўрта асрлар хитой ва суғд ёзма манбалари ҳамда араб ва форс тилларидаги тарихий-географик асарлардан мисқоллаб “териб” олиш лозим. Ўша олис замонларда гоҳо Суғдиёна таркибига, гоҳо “Суғдорти саклар кабиласи”, илк ва ўрта асрларда Уструшана таркибига кирган ушбу ҳудуднинг катта қисми чўл бўлса-да, у ерда работлар,

карвонсаройлар, тоғолди ҳудудларида эса, ўрта асрларда бир қатор қалъа-қўрғонлар, шаҳарлар ва қишлоқлар қад ростлаган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Антик давр тарихчилари Диодор, К.Руф, Арриан ва Юстинлар Кир замонида (эрамиздан аввалги VI аср) Сирдарё ҳавзасида еттита шаҳар-қалъа барпо этилганидан хабар берадилар. Ўзининг табиий-географик ўрни, стратегик аҳамияти жиҳатидан қадимдан савдо йўлида жойлашган Уструшананинг Зомин, Дизак, Собот, Нужкат, Новкат каби шаҳарлари ривожланиб борган. Шу сабабли қадимшунослар Соботда эрамиздан аввалги VI асрга тегишли сув йўли – ерости қувурлари бўлгани, қалъа атрофи девор билан ҳимояланиб, атрофида боғлар бўлгани ҳақида ёзганлар. Кир замонида Сирдарё ҳавзасида барпо этилган еттита қалъа шаҳарнинг бири Собот бўлган (Б.В.Лунин, 1984).

Хитой манбаларида милoddан аввалги II асрнинг охири – I асрнинг бошларида яшаб ўтган, хитой тарихининг отаси деб эътироф этилган Сима Цзян асарида ва яна бир қадимги хитой тарихчиси Бан Гунинг (мил. ав. 206–мил. 25) “Ханьшу” (“Хан [сулоласи] тарихи”) асарида Довон (Фарғона)дан то Анси (Бактрия)гача бўлган жойларнинг аҳолиси бир-бирига яқин шевадарда гаплашганлари ёритилган (А.Хўжаев, 2014). Яъни, Уструшана аҳолисининг тили суғдча сўзлашувчи Сирдарё ва Амударё оралиғида яшаган аҳоли тилига яқин бўлган. Бу маскан IV–V асрлардаёқ мустақил ҳокимлик сифатида тилга олинади (Н.Бичурин, 1950).

VII аср бошларида Ли Янь-шоу томонидан ёзилган “Шимолий хонадонлар тарихи” – Бей-ши (336–581)нинг 97-бобида Уструшана номи илк маротаба “Судуйшоно” тарзида берилган. Шунингдек, бу минтақада казиб олинаётган олтин, темир, оникс маъданлари, Дэси руҳига сиғинувчи аҳолининг турмуши ва ҳаёт тарзи ҳақида кимматли маълумотлар қайд этилган. “Суй сулоласи тарихи” – Суй-шу (581–618) муаллиф Вэй Чжен томонидан 644 йилда тузилган бўлиб, унинг 83-бобида Уструшана минтақаси ҳақидаги Бэй-ши маълумотлари такрорланган. “Тан сулоласи тарихи” – Тан-шу (618–907)нинг 1060 йилда муаллиф Оу Янаю томонидан қилинган иккинчи таҳрири 221-бобида биринчи марта Уструшанага қисқача таъриф ва тавсиф

Аннотация: Ушбу мақолада Ғарб ва Шарқни бир-бирига боғловчи Буюк Ипак йўли бўйида жойлашган тарихий Уструшана ўлкаси ўрта асрларда тараққий этган ҳудудлардан бўлгани, унинг географик жойлашуви, аҳолиси, турмуш тарзи, шаҳар ва қишлоқлари, ундаги моддий ва маданий ҳаётда кечган муайян тарихий жараёнларни антик давр муаллифлари, илк ўрта асрлар хитой ва суғд ёзма манбалари ҳамда араб ва форс тилларидаги тарихий-географик асарлар орқали таҳлил қилинган. Муслмон Шарқидаги эътиборли маданий марказлар қаторида кўҳна Уструшана ҳам Мовароуннаҳрдаги йирик маданият марказларидан бири бўлган. Бу ерда илоҳиёт ва адабиёт илмлари билан бир қаторда аниқ ва ҳарбий фанлар ҳам ривожланган. Манбаларда Уструшананинг Худайсар деган жойида бутун Мовароуннаҳрда улкан ҳисобланган ҳарбий истеҳком барпо қилингани, уструшаналик қатор қўмондонлар ва, айниқса, бу заминда ишлаб чиқилган қурол-яроғ, темир ҳамда мисдан ясалган асбоб-анжомлар, ёғоч асбоб-усқуналар, эгар-жабдуқлар ва бошқа ҳунармандлик маҳсулотлари Шарқ мамлакатларига экспорт қилингани таъкидланади. Бу ҳол дунёда юз берган ўзгаришлардан Уструшана минтақаси четда қолмагани, ўзга диёрларда содир бўлган маданий тараққиётдан маълум даражада баҳраманд бўлиб тургани ва, ўз навбатида, бошқа ҳудудлардаги жараёнларга таъсир кўрсатиб келганини исботлайди. Шунингдек, Ўрта асрларда Уструшанадаги работлар, карвонсаройлар, тоғолди ҳудудларида эса, бир қатор қалъа-қўрғонлар, шаҳарлар ва қишлоқлар қад ростлагани манбалар асосида очиб берилган.

Калит сўзлар: Мовароуннаҳр, ўрта асрлар, Уструшана, работлар, тоғлар, Зомин, Дизак, афшин, қалъалар, ёзма манбалар, горлар, аҳоли, минтақа.

Аннотация: В данной статье анализируются сведения о государстве Уструшана, которое сформировалось в раннем средневековье вдоль Великого шелкового пути, соединяющего Запад и Восток, его географическом положении, населении, образе жизни, городах и селах, а также некоторых исторических процессах, происходивших в его материальной и культурной жизни в древности. Анализ этих сведений проведен на основании работ раннесредневековых авторов, китайских и согдийских письменных источников и историко-географических трудов на арабском и персидском языках.

Древняя Уструшана считалась одним из крупных культурных центров мусульманского Востока, в частности его части – Мавераннахра. Наряду с богословием и литературоведением здесь получили развитие точные и военные науки. Согласно источникам, в месте под названием Худийсар в Уструшане было построено военное укрепление, которое считалось очень масштабным во всем Мавераннахре, известны ряд полководцев из Уструшаны. Оружие, железные и медные орудия труда, деревянные инструменты, седла и другие произведенные на этой земле ремесленные изделия вывозились в страны Востока. Это сведения доказывают, что Уструшанский край не остался в стороне от изменений, происходивших в мире. Также на основе источников выявлено, что в средние века в Уструшане были пограничные заставы, караван-сарай, а в горных районах был построен ряд крепостей, городов и деревень.

Ключевые слова: Мавераннахр, средние века, Уструшана, рабаты, горы, Заамин, Джизак, титул афшин, крепости, письменные источники, пещеры, население, регион.

Annotation: The article analyzes the historic Ustrushana region, located along the Great Silk Road connecting the West and the East, was one of the developed regions in the Middle Ages, its geographical location, population, lifestyle, cities, and villages, and historical processes in its material and cultural life through the works of ancient authors, early medieval Chinese and Sughdian written sources, and historical-geographical works in Arabic and Persian languages. Among the notable cultural centers of the Muslim East, ancient Ustrushana was one of the major cultural centers in Mawarannahr. Along with theological and literary sciences, formal and military sciences were also developed here. According to sources, a military fortification was built in the place called Khudisar of Ustrushana, which was considered huge in the entire Mawarannahr. It is known that there were many commanders from Ustrushana, especially the weapons, iron and copper tools, wooden tools, saddles, and other handicraft products developed on this land were exported to Eastern countries. This situation proves that the Ustrushana region was not spared from the changes that have taken place in the world, enjoyed to a certain extent the cultural development that took place in other countries, and, in turn, influenced the processes in other regions. It is also revealed based on sources that in the Middle Ages there were rabats, caravansarais in Ustrushana. Several fortresses, towns, and villages were built in the mountainous regions.

Key words: Mawarannahr, Middle Ages, Ustrushana, rabats, mountains, Zamin, Dizak, afshin, castles, manuscripts, caves, population, region.

берилган. Бу маълумотларда аввало, мазкур минтақанинг бир неча вариантларда ўқиладиган номлари (Шуайдушана, Судулишена, Шарқий Цао) келтирилган, қолаверса, Уструшанадан кўшни вилоятларгача бўлган масофалар, илоҳийлаштирилган ғор ва унга сизгинувчи одамлар ҳамда араб истилосига қарши курашнинг қисқа воқеалари баён этилган (М.Х.Пардаев, 2016).

Хитой йилномалари “Бей-ши ва Суй-шу” да бу худудни Шарқий Цао (суви йўк) деб номланиши кўшни Чоч ва Суғддан фарқли ўлароқ, дарёларнинг кўп бўлмагани билан изоҳланади. VIII асрга оид Хитой географик сайёҳи Сюань-Цзан ўзининг “Йилнома” асарида бу ўлкани “Сутулисэн” деб ҳам номлайди. Тан императорлари саройида ўлканинг номи Лайвий (хитойча – мағрурлигини билган ҳолда ўзгага бўйсунувчи) деб ҳам юритилган. Таникли саёҳатчи Сюань Цзаннинг (VII аср биринчи ярми) ғарбий ўлкалар тавсифига бағишланган “Сиуюцзи” асари ва сайёҳ Хой Чао (107/726) эсдаликларида ҳам Уструшана тарихига дахлдор маълумотлар кайд этилган (Негматов, 1953).

Қадимги хитой тарихчиси Бан-Гунинг “Цянь ханьшу” (“Хан катта хонадони тарихи”) йилномасида 630 йилда Ўрта Осиёда бўлган хитойлик сайёҳ Сюань Цзяннинг бу худуд ҳақида берган қуйидаги таърифи эътиборга лойик: «... Цао вилояти (Уструшана) айланасига 1400 дан 1500 ли.гача масофага эга бўлиб, шарқдан Нами (Сирдарё) дарёси билан туташ. Бу вилоятда ғарбий денгиз (Каспий)дан шарқда жойлашган барча халқлар эътикод қилувчи “Деси руҳи”га ибодат қиладилар. Дай-йе (605–617) ҳукмронлиги даврида Уструшананинг ёш, ташаббускор ҳукмдори Самарқанд ихшидининг элчилари билан ўз элчисини Хитойга юборади».

А.Г.Малявкин илк ўрта аср хитой ёзма манбалари, “Тан сулолавий солномалари” (618–907) асосида Уструшананинг худуди ҳақида қуйидагиларни маълум қилади: “Шарқий Цаонинг ҳукмдори Боси тоғи (Туркистон тоғ тизмаси)нинг шимолий ён бағрида яшайди. Бу жой катта Хан сулоласи даврида Эрши шаҳри худудига тегишли эди. Ву-дэ ҳукмронлиги даврида (618–626) бу подшолик Кан билан биргаликда саройга ўз элчиларини юборган”.

Манбаларда Уструшана минтақаси турлича номлар билан аталганини кўриш мумкин. Бу жой номи Асрушана ёки Ашрусана, Осрушана ёки Сутрушана, Сурушана, Шурусана, Шурушана шаклларида учрайди. А.Г.Малявкин илк ўрта аср хитой ёзма манбалари асосида худуднинг

Шуайдушона, Судушона, Цзебуцзюйна (Цзебудана), Судушина, Суйдушана, Кобугюйна, Судучжини тарзида номланганини эътироф этади (А.Г.Малявкин, 1989).

Илк ўрта асрлар Уструшанаси сиёсий, иқтисодий, маданий ва тарихий географиясини ўзида мужассам этган суғд ҳужжатлари тўплами суғдшунос олим М. Исоқов томонидан ҳам бир қадар ўрганилган (М. Исоқов, 1992). Н.Н.Негматов томонидан “Усрушана” деб талқин қилинган бу ном, кейинчалик В.А.Лившиц томонидан Муғ ғоридан топилган суғд ҳужжатлари таҳлили асосида Уструшана деб талқин қилинган. ЎзР. ФА. ШИда сақланаётган Маждуддин ал-Уструшаний асарларининг қўлёзмалари синчиклаб ўрганилиши натижасида бу минтақани В.А.Лившиц таъкидлаганидек, “Уструшана” шаклида ўқишни тўғри деб ҳисоблаш мумкин.

Милодий VI асрда Турк хоқонлиги даврида маҳаллий аҳолининг турк қабилалари билан муносабатлари ривожланади. Қуда-андачилик алоқалари ўрнатилади. Ўлкада зарб қилинган VI–VIII асрларга оид тангалар Уструшананинг илк ҳукмдорлари Чирдмиш, Сатачари, Раханчлар ҳақида маълумот беради. Уструшана ва унинг чегаралари ҳақидаги маълумотлар IX–XI асрларга оид араб географларининг асарларида келтирилган. Тадқиқотчи К.В.Тревернинг таъкидлашича, Уструшананинг худуди бактрияликлар еридан то Сирдарё жанубида яшаган суғдий қабилаларнинг еригача бўлган ўн иккита вилоятни ўз ичига олган.

Ўрта Осиё халқларининг илк ёзма манбаси “Авесто”да, Эрон шоҳларининг битиклари, қадимги Юнон ва Рим тарихчиларининг асарларида ҳам Ўрта Осиёнинг кўчманчи чорвадорлари ҳақида турли хил маълумотлар берилган. Айни пайтда Уструшанада барча томондан кўчманчилар дашти билан чегарадош шаҳарлар ҳам мавжуд бўлган. Ибн Ҳавқалнинг ёзишича, “... Бунжикат, Арсубоникат, Куркат, Ғазак, Фағкат, Собот, Зомин, Дизак, Нужкат, Харқона – булар Уструшонанинг шаҳарларидир” (С.Қамоллидин, 2011).

Ўрта аср тарихчи географлари Уструшана ҳақида дастлабки, нисбатан қисқа, аммо жуда муҳим маълумотларни Ибн Ҳавқал, ал-Истаҳрий, ал-Мақдисий, Ибн Ҳурдазбих, Ибн ал-Факих, Абу Саъд ас-Самъоний, Ёкут ал-Ҳамавий каби арабийзабон олимларининг тарихий-географик асарларида учратиш мумкин (Ҳавқал, 1939).

X асрда яшаб ижод қилган тарихчи-географ Шамсуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Бақр ал-Банна ал-Башарий ал-Муқаддасий

Ўзининг “Ахсан ат-тақосим фи маърифати ал-ақолим” (“Мамлакатларни билиш учун энг яхши тақсимоғ”) асарида Уструшана рустоқлари ва уларнинг сони, баъзи рустоқ, шаҳар ва йирик қишлоқларнинг номлари, Собот ва тоғ мавзеидаги Хаш шахрининг тавсифи, Дизакда жун магодан ишлаб чиқариладиган кийимлар ҳақида ўзидан олдинги муаллифлар асарларида мавжуд бўлмаган маълумотларни келтиради. Уструшананинг маъмурий тузилиши ўн еттита рустоқдан иборат эканини эътироф этган ҳамда уларнинг номлари, Уструшана йўллари ва аҳоли пунктлари орасидаги масофалар ҳақида қисқача хабар берган ҳолда Суғд, Кеш, Насаф ва Уструшана мамлакатининг сомонийлар хазинасига тўлайдиган йиллик хирожи ҳақида ҳам маълумот берган.

Машхур географ олим Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Истахрий “Масолик ал-мамолик” (“Мамлакатларнинг йўллари”) асарида: “Мовароуннахр ислом оламидаги энг бой минтақа ҳисобланиши ва бу ерда кишилар йилига бир неча марта ҳосил олишлари ва агар қурғоқчилик рўй берса, уларнинг йиғиб олган маҳсулотлари яна бир-икки йилга бемалол етишини таъкидлайди. Шунингдек, Суғд, Уструшана, Фарғона, Шош ва бошқа ҳудудларда мевалар кўп ҳосил бериши ва ҳаттоки, жониворлар мева билан боқилган”, деб таъкидлайди.

Ал-Истахрий ўлканинг географик хусусиятларига ҳам тўхталиб, қуйидаги фикрларни билдиради: “Уструшана Суғд каби ўлка номи бўлиб, бу номдаги шаҳар бўлмаган. Уструшананинг аксарият қисми тоғ, ғарб томондан Самарқанд ҳудуди, шимол томондан Шош воҳаси ва Фарғонанинг айрим ҳудуди, жануб томондан Кешнинг озгина қисми, Сағаниён, Шумон, Вошғирд ва Рошт ҳудуди, шарқ томондан Фарғона ерлари билан тутшиб кетган. Уструшанада жойлашган шаҳар ва қишлоқлар Бунжикет, Зомин, Дизак, Арсияникет, Куркет, Ғазак, Фағкет, Собот, Нужкет ва Харақона деган номлар билан аталган. Уструшана шаҳарлари орасидаги масофага келсак, Харақонадан Дизаккача беш фарсах, Харақонадан Зомингача тўққиз фарсах, Зоминдан Соботгача уч фарсах, Зоминдан Ховос йўли орқали Куркетгача ўн уч фарсах, Нужкет ва Харақона масофаси икки фарсах, Харақонанинг жанубий шарқидан Фарғона чегарасидаги Арсияникетгача тўққиз фарсах. Фағкет шаҳри (Бунжикет)дан тўққиз фарсах, Хўжанд йўлида, Фағкет Ғазакгача икки фарсах, Ғазакдан Хўжандгача олти фарсахдир”. Шу билан бирга Зарафшон тепасидаги Буттим

тоғида жойлашган қишлоқлар ҳам Уструшана минтақасига тегишли ҳисобланган.

Ўрта аср географ олимларидан бири Ибн Ҳавқал ўзининг “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”) асарида мамлакат пойтахти Бунжикатни таърифлаган ал-Истахрийдан фарқли ўлароқ, Ибн Ҳавқал марказий шаҳарнинг иккита дарвозаси ва олти анҳори номини, шаҳардаги эркак аҳоли сонини, шаҳристонда жойлашган жоме масжиди, кўхандиз ва ундаги зиндон, зодагонлар маҳалласидаги работ ҳақида маълумот беради.

Зомин ҳақида ибн Ҳавқал асарида ал-Истахрийда қайд этилмаган бозор, жоме масжиди, шаҳардаги боғлар ва узумзорлар, Дизак шаҳри тавсифи бўйича эса Фағнон рустоқи, чўл сарҳадларида бунёд этилган Худайсар работи ҳақида кўшимча маълумотлар келтиради. Уструшаналикларнинг фахри Минк ва Маросимандада темир қуроллар ишлаб чиқарилганлиги ва бу қурол-яроқлар Хуросон ва Ироқда жуда машхур бўлганлиги ҳам таъкидлаб ўтилади (Бетгер, 1957)

Уструшанада кечган савдо-сотик, хўжалик юритиш ишлари бўйича баъзи маълумотлар 982/983 йилларда номаълум муаллиф томонидан ёзилган “Худуд ал-олам мин ал-машриқ ила-л-мағриб” (“Оламнинг шарқдан ғарбга қадар чегаралари”) номли асарда Уструшанада жойлашган шаҳар ва қишлоқларга қуйидагича таъриф берилади: “Навинжқас – Сарушананинг қасабаси ва бу ноҳият амирининг қароргоҳидир. Аҳолиси кўп, обод, ноз-неъмат фаровон ва оқар сувлари бор бир жойдир. Фағқас, Ғарқ, Собот, Курқас – Сарушана ҳудудидаги шаҳарчаларнинг экинзорлари ва аҳолиси кўп. Буттамон – тоғ-дараларда жойлашган ноҳият, Сарушана ҳудудида. У уч қисмдан иборат: Ички Буттамон, Ўрта Буттамон ва Ташқи Буттамон. Бу экинзорлари кўп бир ноҳиядир; дарвешлар жойи. Унинг қишлоқлари ва рустоқлари кўп. У ерда шароб кўплаб тайёрланади ва тоғларидан темир қазиб олинади. Тоғларида навшадир конлари кўп эрур. Чарқон – Сурушана шаҳарчаларидан бири, обод жой”.

Марвлик йирик муаррих Абу Саъд ас-Самъоний (1113–1167) “ал-Ансоб” (“Нисбалар”) асарида: “Уструшана Самарқанднинг олди ва Сайхун дарёсининг қуйи қисмидаги катта бир вилоят бўлган”, деб ёзади.

Таникли араб сайёҳи, географ ва библиограф олим Ёқут ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-Ҳамавий (1179–1229)нинг 1224 йилда ёзиб тугатилган машхур “Муъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар

луғати”) асарида Уструшананинг IX–XII асрлар оид тарихи ҳам келтирилган. Ёқут ал-Ҳамавий бу китобни ал-Истахрий, Ибн ал-Фақиҳ ва, айниқса, Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ас-Самъоний асарларидаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда ёзган бўлса-да, асарда бир қатор янги маълумотлар ҳам мавжуд. Хусусан, Ёқут ал-Ҳамавий китобидаги маълумотлар, биринчидан, луғат шаклида йиғилиб, муайян минтақалар, шаҳарлар ва кишлоклар бўйича тартиб билан берилган, иккинчидан, воқеалар ўз мазмун-моҳиятига кўра, тизимлаштирилган. Яъни, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётга оид маълумотлар ягона тартиб асосида қайд этилган. Ёқут ал-Ҳамавий асаридаги яна бир ижобий жиҳат у қайси вилоят ёки шаҳар-кишлокнинг таъриф ва тавсифини баён этар экан, у ердан етишиб чиққан машҳур олимлар, шоирлар, фақиҳлар, сайёҳлар, ислом дини тарғиботчиларининг биографиясига катта эътибор қаратади. Уструшана ҳақида шундай маълумот беради: “Уструшана Самарқанд яқинида ва Сайхуннинг қуйи қисмидаги – катта воҳа, у ерда тўрт юзга яқин истехком бўлиб, олтин, қумуш, темир ва бошқа қимматбаҳо табиий бойликларга эга ҳудуддир”.

Ўрта асрларнинг яна бир қатор географлари, хусусан, Ибн ал-Фақиҳ томонидан 289/902 йилларда ёзилган “Китоб ахбор ал-булдон” (“Мамлакатлар ҳақида китоб”) (al-Namadani, 1967), Ибн Хурдозбех (204/820 йиллар атрофида туғилган) қаламига мансуб “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”), Абу Фараж Қудоманинг (ваф. 346/958) “Китоб ал-хирож ва санъат ал-китоба” (“Хирож ундириш ва мактублар ёзиш санъати ҳақида китоб”), Абу Аҳмад ибн Умар ибн Рустанинг (X) “Китоб ал-аълак ан-нафиса” (“Нафис дурлар китоби”), ал-Яқубий (ваф. 283/897 й.)нинг 277/891 йилда ёзилган “Китоб ал-булдон” (“Мамлакатлар ҳақида китоб”) асарларида Уструшана тарихи ва географияси бўйича баъзи маълумотлар бериб ўтилган.

Ибн ал-Фақиҳ, Ибн Хурдозбех, Қудома асарларидаги кичик янгиликлардан бири Уструшана мамлақати бўйича йўл кўрсатувчи қайдномалардир. Бу йўл кўрсатувчи қайдномаларда ал-Истахрий ва Ибн Хурдозбех китобларида тилга олинмаган шаҳар ва кишлоклар, уларнинг масофалари тўғрисида маълумотлар берилган. Ибн ал-Фақиҳ ва ибн Хурдозбех ўз асарларида Озарбайжон шаҳарлари географияси ҳақида тўхталар экан, йўл-йўлакай Ҳайдар ал-Афшиннинг Бобакка қарши курашган даврида бу ерда Уструшана валиаҳди

томонидан амалга оширилган бунёдкорлик ишлари ҳақида ҳам фикрлар бериб ўтган. Шунингдек, ал-Яқубий халифаликнинг марказий шаҳарларидан бири Самарранинг тавсифини тузар экан, ундаги ал-Афшинга қарашли ал-Матира номли қасаба ва у ерда жойлашган уструшаналикларнинг қасрлари ҳақида ҳам маълумотлар беради. Унинг Уструшанадаги катта шаҳарлар, қасрлар, кўрғонлар, олтин қазиб олиш тўғрисидаги хабарлари бугунги кунда Уструшананинг мукамал тарихини тиклаш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Эътиборли томони шундаки, Ёқубийнинг фикрича, нима сабаблардандир араблар Уструшанани бутунлай забт этиб, халифалик таркибига кўшиб олишни пайсалга солишган, уларнинг юришлари Уструшанага нисбатан бирмунча суёт бўлган.

Муҳаммад ан-Наршахий (ваф. 959)нинг Ғарбий Суғд, Сомонийлар давлати пойтахти ҳақидаги “Бухоро тарихи” асарини Уструшана минтақа ва давр тарихи учун қиёсий, солиштирма таҳлиллар қилишда Абу Райхон ал-Беруний (973–1048)нинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарларини ҳам қимматли манба сифатида эътироф этиш мумкин (С.Хасанов, 2002).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” асарида Ўратепа ҳақида шундай ёзади: “Фарғона, Хўжанд ва Ўратепаким, асл буларнинг отлари китобларда Усрушнадир ва Усруш ҳам битирлар, қолдилар” (Хасанов, 2002). Кўриниб турганидек, Бобур ўз асарида Фарғона, Хўжанд ва Ўратепа ҳудудлари Уструшана минтақасига тегишли эканлигини кўрсатмоқда. Бобурномада Ўратепа номи ўн саккиз марта учрайди. XVII асрда яшаган ўрта осийлик олим Маҳмуд ибн Вали ўзининг “Баҳр ал-асрор фи манокӣб ал-ахёр” номли тарихий-географик асарида Ўратепа ҳақида маълумот берган (Б.Ахмедов, 1977).

Уструшана мамлақатининг сиёсий ҳаёти ҳақидаги тўлиқ маълумотларни IX–X асрларда ижод қилган тарихчи ат-Табарий, ал-Балазурий, ал-Масъудий ва Низомулмулкнинг асарларидан олиш мумкин.

Уструшананинг илк ўрта асрлардаги сиёсий тарихи бўйича асосий манбалардан бири сўзсиз арабийзабон тарихчи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг (224/839–309/922) йилнома усулидаги “Тарих ар-русул ва-л-мулк” (“Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи”) асаридир. Муаллиф ушбу асарда Уструшана ҳақидаги маълумотларни 135/753–234/849 йилларда яшаб ўтган Абулҳасан Али ибн Муҳаммад

ал-Мадоинийнинг бизгача етиб келмаган рисоласидан олган. Ат-Табарий уструшаналикларни ўз афшинлари бошчилигида Турк ҳоқони туғи остида қўшни давлатлар иттифоқи билан бирлашиб 118/737 йилда Хористон яқинида Хуросон ноиб Асад ибн Абдуллоҳ кўшинига қарши жангга кирганлари, навбатдаги ноиб Наср ибн Сайёрни (120/738–130/748) Уструшанага ҳарбий юриши тафсилотларини баён қилган. Хитойликлар 131/749 йилда Уструшанага юриш қилган бўлса, 133/751 йилда минтақани араблар забт этдилар. Натижада Уструшана араблар билан Тан сулоласи ўртасидаги кураш майдонига айланади.

Умуман, ат-Табарий маълумотларига қараганда, бу даврда Уструшана араб истилосига қарши курашган ва ислом динини қабул қилишни хоҳламаган қўшни халқлар, хусусан, Хуттал аҳолиси учун бошпана, арабларга қарши кучларни бирлаштирадиган қароргоҳ сифатида фаолият кўрсатган. Шунингдек, Хуросон ҳукмдори Фадл ибн Яҳё (177/794) даврида Уструшана афшини раҳбарлигида Араб халифалигига қарши кураш, 206/822 йилда мамлакатни Тоҳирий ноиблар даврида бутунлай босиб олиниши ҳақидаги муҳим тарихий воқеалар асарда ўз ифодасини топган.

Ат-Табарий китобида келтирилган халифа ал-Маъмун (197/813–217/833) ва ал-Муътасим (217/833–227/842) ҳукмдорлиги даврида халифаликда хизмат қилган, таниқли давлат арбоби, моҳир лашкарбоши сифатида шуҳрат қозонган, Уструшана афшини Ковуснинг ўғли, валиаҳд Ҳайдар ал-Афшиннинг фаолияти, ҳарбий жасорати, бутун Араб халифалигини титратган, унинг устидан ўтказилган суд жараёни ва сўнги тақдири тўғрисидаги воқеалар баёни, уструшаналик бир қатор ҳарбий қўмондонлар ва, айниқса, тўлиқ бўлмаса-да, мамлакат афшинларига оид фактлар ушбу мамлакат ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этадиган маълумотлардир.

Абул Аббос Аҳмад ибн Яҳё ибн Жабир ал-Балазурий (ваф. 278/892) қаламига мансуб “Китоб футуҳ ал-булдан” (“Мамлакатларнинг забт этилиши ҳақида китоб”) номли асарида Хуросон ноиб Талҳа ибн Тоҳир (206/822–212/828) даврида Уструшананинг забт қилиниши, пойтахт Бунжикатдаги талофатлар ҳақидаги муҳим маълумотлар берилган.

Ал-Балазурийнинг эътирофига кўра, IX асрнинг 20-йилларида Уструшана афшини Ковус муваффақиятли тарзда халифалик билан дипломатик муносабат ўрнатган ва бунинг

натижаси сифатида мамлакатнинг сиёсий мустақиллигини Мовароуннаҳрдаги бошқа вилоятларга қараганда узоқ вақт сақлаб қолган. Айнан шу омиллар арабларни қониктирмаган ва IX аср 20-йиллари бошида Уструшана тоҳирийлар тажовузига дучор бўлган, тамомила қайта забт этилиб, халифалик таркибига қўшиб олинган. Кейнчалик афшинлар сулоласи 280/893 йилда тугатилиб, Уструшана Сомонийлар давлати таркибига киритилган. Марказий Осиёдаги бошқа ўлкалар қатори Уструшана ҳам кейинги даврларда қорахонийлар, мўғуллар, темурийлар (771/1370–911/1506), шайбонийлар (905/1500–1012/1604) ва бошқа давлатлар таркибига кирган.

Уструшананинг афшини, валиаҳд Ҳайдар ибн Ковус (197/813–218/833) томонидан амалга оширилган бунёдкорлик ишлари, моҳир лашкарбоши сифатида фаолияти ҳақидаги бир мунча тўлиқ маълумотларни тарихчи олим Абу Али ибн Али Тусий Низомулмулк (408/1018–484/1092)нинг “Сиёсатнома”, Абулҳасан ибн ал-Ҳусайн ибн Али ал-Масъудий (ваф.344/956) нинг “Китобан танбиҳ ва-л-ишроф” (“Огоҳлантириш ва ишонтириш ҳақида китоб”), Иззуддин Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Асир (Халабий, 1884) (554/1160–631/1234)нинг “ал-Комил фи-т-тарих” (“Тарих бўйича мукамал мажмуа”) асарларида келтирилган.

Ҳайдар ибн Ковус аввал халифа Маъмун, кейинчалик халифа Муътасим хизматида бўлиб, 220/835 йилда халифаликнинг қўмондонларидан бири этиб тайинланганидан кейин йирик ҳарбий ғалабаларни қўлга киритган. У Кичик Осиёда Византия устидан ғалаба қозонади. Император Феофилни мағлубиятга учратади. Кейинчалик ўз даврининг энг йирик ва йигирма йилдан ортик давом этган Бобак кўзғолонини бостиришга эришади. Учинчи ғалабаси – Табаристонда Мозиёр ибн Қорин устидан қозонилган зафар бўлади. Мазкур ғалабалар сабаб Ҳайдар ибн Ковус шахсиятининг ислом равнақи учун қилган хизмати жуда юқори баҳоланади.

Византия императори Феофил қўшинлари устидан ёрқин ғалабанинг нақадар улканлиги борасида машҳур араб шоирлари Абу Таммам ад-Даҳҳок ва ал-Ҳусайн ибн ад-Даҳҳок ал-Ҳаш ал-Боҳилий томонидан ал-Афшинни улуғлаб ёзган қасидалар мавжуд.

Бобак кўзғолонини халифа Муътасим ва унинг акаси Маъмун ҳам бостиролмаган. Тарихчи олим Гардизий “Зайн ал-ахбор” асарида ёзишича, улуғ саркарда Озарбайжон ва Ғарбий

Эронда Исломга қарши кўзғолон кўтарган Бобак (181/798-183/800–223/838) бошчилигидаги кўзғолонни бартараф қилган. Кўзғолон кенг ёйилиб, Шарқий Арманистон ерларигача тарқалган ва унинг тарафдорларининг сони 300 минг кишига етган. Ўша вақтларда халифалар бир неча йўналишда ҳарбий кучларини ишлатишга мажбур бўлган. Византия билан бўлаётган уруш ҳамда Мисрдаги кўзғолон (214/830–217/833) сабаб халифалик Бобак исёнини узоқ муддат бостира олмаган (А.С.Гардизий, 1991).

Халифа Маъмун 217/833 йилда вафот этганидан сўнг Муътасим (217/833–227/842) Византия билан яраш битими тузиб, Ҳайдар ибн Ковус кўмондонлигидаги асосий кучини Бобак кўзғолонини бостиришга юборди. Ҳамадон шаҳри яқинида 217/833 йилда бўлиб ўтган жангда кўзғолончилар оғир талофат кўради. Мазкур жангда 60 минг киши ҳалок бўлган.

Айнан Ҳайдар ибн Ковус ҳарбий маҳорати боис халифа Муътасим Бобак кўзғолонини бостиришда зафарга эришади. У Бобакни Самаррага келтириб, катл этади. Бироқ кейинчалик Ҳайдар ибн Ковуснинг саройидаги нуфузи ортиб бораётганидан хавотирга тушган аъёнлар фитна уюштиради. Халифа ҳам Бобак муаммосини саркарда Ҳайдар ибн Ковус ҳал этиб берганини унутди. Шу боис, саркарда 226/841 йилнинг июнида ислом динидан қайтганликда айбланади ва ўлим жазосига ҳукм этилади (С.Е.Босворт, 1999)

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, тарихий Уструшана ғарб томондан Самарқанд ҳудуди, шимол томондан Шош воҳаси ва Фарғонанинг айрим ҳудуди, жануб томондан Кешнинг озгина қисми, Сағониён, Шумон, Вошғирд ва Рошт ҳудуди, шарқ томондан Фарғона ерлари билан тутшиб кетган катта мамлакат бўлган. Ҳозир мазкур ҳудуд Ўзбекистон Республикасининг Жиззах, Сирдарё вилоятлари ва Тожикистон Республикасининг Ўратепа қисми тўғри келади.

Уструшана минтақаси Мовароуннахрнинг Суғд, Фарғона, Шош воҳалари оралиғида ҳамда Буюк Ипак йўли бўйида жойлашгани бу ерда илм-фан ва маданият юксалишида катта омил бўлиб хизмат қилган. Ўрта асрларда Уструшана тараққий этган ҳудудлардан бўлгани боис бу ўлкага араблар, форслар ва хитойликлар катта кизиқиш билан қараган. Тарихий биографик асарларда ҳамда

Хитой йилномаларида мазкур ҳудуднинг махсус қайд этилгани унинг ўз даврида катта маънаво эга бўлганидан дарак беради.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. С.Е.Босворт. (1998). “Sectarian and national movements in Iran, Khurasan and Transoxania during Umayyad and early Abbasid times”. Iran.
2. С.Е.Босворт. (1999). “The history of al-Tabari”. New York: State University of New York Press.
3. Etienne de La Vaissiere. (2007). “Samarcande et Samarra. Elites d’Asie centrale dans l’empire Abbasside”. Peeters.
4. L.M.Swertschkow, O.A. Papachristou. (1993). Eisen aus Ustruschana und Tiegelstahl aus dem Fergana-Becken. Germany.
5. V.Minorsky. (1957). “Studies in Caucasian history”. Cambridge: Cambridge University Press.
6. W. Treadgold. (1988). “A history of the Byzantine state and society”. Stanford, California: Stanford university Press.
7. А.Хўжаев. (2014). Қадимий Фарғона Хитой сайёҳлари нигоҳида. Моziydan sado .
8. И.А.Аҳмад. (1884). Ал-Комил фи-т-тарих. Қоҳира.
9. Б.Аҳмедов. (1977). Морегайн. Тошкент: Фан.
10. Б.В.Луин. (1984). Поход Александра. Тошкент: История Узбекистана в источниках.
11. Е.Бетгер. (1957). Извлечение из книги “Пути страны”. Nhels САГУ, 19-21.
12. Н.Бичурин. (1950). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Тошкент: Ан СССР.
13. I.al-Hamadani. (1967). Kitob guldoni.
14. А.С.Гардизий. (1991). Зайн ал-ахбор. Раздел об истории Хоросана. Тошкент: Фан.
15. М.Исхоков. (1992). Унитилган подшоҳликдан хатлар. Тошкент: Фан.
16. С.Камолиддин. (2011). Китоб сураг ал-ард. Тошкент: Давлат илмий нашриёти.
17. А.Г.Малявкин. (1989). Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск.
18. Н.Негматов. (1953). Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в.н.э. МИА, 239.
19. М.Х.Пардаев, Ж.И.Ғофуров. (2016). Уструшонанинг илк ўрта аср кишлок маконлари. Тошкент: Ilmiy-texnika axboroti-press nashriyoti.
20. С.Ҳасанов. (2002). Бобурнома. Тошкент: Шарқ.

